

Лариса Корж-Усенко

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВИМІР СТАНОВЛЕННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Розвиток історико-педагогічної науки у XXI столітті потребує ретельного аналізу широкого спектру підходів вітчизняних і зарубіжних науковців до проблеми становлення вищої освіти в Україні. Проте більшість дослідників приділяють недостатню увагу з'ясуванню історіографічних аспектів освітніх процесів і явищ; багато дисертаційних робіт не містять належного історіографічного супроводу. У сучасній вітчизняній науці домінує підхід до розгляду історії вищої освіти в Україні не в європейському і національному контексті, а виходячи з пріоритетів державної політики Російської або Австрійської імперій, внаслідок чого низка чинників вочевидь недооцінюється. Необхідно відзначити і недостатню увагу українських дослідників до здобутків зарубіжної історіографії.

Метою розвідки є з'ясування основних підходів до проблеми зародження і становлення вищої освіти в Україні, виокремлення чинників, що сприяли цьому процесу.

Перші свідчення про вигоди освіти на території сучасної України належать «батьку історії» Геродоту, який зауважував, що у V-IV ст. до н.е. скіфська еліта опанувала тонкощі «афінських наук» у грецьких полісах Північного Причорномор'я за умови збереження віри і традицій свого народу – винуватці еллінізації жорстоко каралися. Ю. Віноградов, М. Скржинська, Т. Яйленко наголошують, що високоосвіченість, що забезпечувалася навчанням у знаних філософів і риторів (безпосередньо в полісах або в метрополії) була актуальною насамперед для високопосадовців, суддів, архітекторів, лікарів [10]. Сучасні історики виявили, що ареал грецької цивілізації в античні часи включав і центрально-український регіон. На думку академіка О. Сухомлинської, утвердження християнства на Русі сприяло домінуванню греко-візантійського «культурного коду» [11].

Порівняльний аналіз показує, що гострі дискусії точилися в науковій літературі щодо рівня розвитку освіти в Київській Русі. На противагу домінуючій у російській історіографії початку XIX століття думці про невисокий культурно-освітній рівень давньоруської держави, український історик М. Грушевський, на підставі ретельного вивчення джерел, констатував існування у цей період вищої освіти, про що свідчить

викладання в окремих закладах «семи вільних мистецтв» і філософсько-богословських дисциплін [5]. Він указав на генетичну спадкоємність традицій Академії Ярослава Мудрого, Києво-Могилянської академії та Української Академії наук, а також переконливо довів високий рівень освіти в середовищі руського духовенства.

М. Греков, О. Рибаків, П. Толочко у 70-х роках XX століття також схилилися до думки про існування на Русі шкіл «вищого типу», що здійснювали підготовку високоосвічених кадрів феодальної знаті і вищого духовенства. Українські вчені С. Бабишин, М. Брайтчевський, С. Висоцький вважають, що до забезпечення елітарних знань піднялися «Академія» Ярослава Мудрого і монастирська школа Києво-Печерської обителі – подібна до Духовно-патріаршої академії у Візантії [3-4]. Тому в арабських, німецьких, польських джерелах Київ називали «найвеличнішим містом», «перлиною світу», «другим Константинополем». Оскільки в цей період університетів ще не існувало, створення в Київській Русі потужного освітньо-культурного комплексу привертало увагу осіб із знатних родин Європи, що мало стратегічний сенс для самоствердження держави у спільноті цивілізованих народів. Обізнані в «афінських премудростях» жінки княжого походження засновували школи і монастирі, вчителювали, писали наукові трактати. Створення під впливом блискучої київської вченості культурно-освітніх осередків у центрах удільних князівств (Чернігів, Галич, Переяслав) дозволило підготувати сотні високоосвічених інтелектуалів. На відміну від Київської Русі з пріоритетом грецької, варязької і старослов'янської мов, у «двірцевих школах» Галицько-Волинського князівства завдяки активній комунікації з Європою набуло актуальності вивчення латини і німецької. Саме в цей час було закладено традиції здобуття вищої освіти шляхом самоосвіти, завдяки залученню високоосвіченого наставника і навчання за кордоном, особливо у знаних православних центрах – у Константинополі і на Афоні.

Для усвідомлення досвіду «інтелектуального туризму» і міжнародного виміру розвитку вищої освіти України у контексті «діалогу культур» XIV-XVIII століть істотно наукову цінність має доробок В. Горського, Я. Ісаєвича, В. Лит-

винова, В. Микитася, Д. Наливайка, В. Нічик, Г. Нудьги, Я. Стратія, М. Шалати. Протягом тривалої переорієнтації з греко-візантійського «культурного коду» на західноєвропейський, тисячі наших співвітчизників засвоювали ідеї гуманізму і просвітництва, культивовані в європейських університетах (О. Сухомлинська). Як стверджує італійський професор С. Граччоті, Україна в епоху бароко продемонструвала своє «пан'європейське покликання», завдяки «культу свободи» долучилася до «універсального фонду Європи», ставши його популяризатором у слов'янському світі [7].

Академік Я. Ісаєвич пов'язує зародження вищої освіти в Україні з діяльністю братських шкіл, адже в їх статутах задекларовано намір викладати вищі науки, значимість чого підкреслювали константинопольські патріархи. Російський професор А. Андрєєв [2] твердить, що окремі братські «греко-слов'янські» школи у Львові, Луцьку, Вільно, Бресті та інших містах необхідно розглядати як зародки православних університетів, про що свідчить успішний досвід викладання та відповідна правова база у вигляді привілеїв православних патріархів і польського короля; а демократизм і корпоративну природу братських шкіл доцільно співставити з академічною свободою університетських корпорацій.

Для сучасної науки відкритою є проблема статусу Острозької колегії-академії, що стала предметом дослідження К. Харламповича ще в дореволюційний період. Автор єдиної монографії на цю тему І. Мицько наголошує, що цей приватний світський заклад, не здобувши належних юридичних підстав, де-факто забезпечував українську молодь вищою освітою, сприяючи збереженню національної та релігійної ідентичності. Професор А. Алексюк твердить, що за масштабами наукової діяльності Острозький осередок гідний іменуватися академією. Унікальність закладу, на думку академіка Я. Ісаєвича, полягає в синтезі вітчизняних і зарубіжних традицій, в оригінальній інтерпретації гуманістичної ідеї «тримовного ліцею» – вперше у світовій практиці викладання здійснювалося церковнослов'янською, грецькою мовою та латиною. Академік І. Крип'якевич наполягає на використанні слов'янської мови як класичної, якою було створено всі пам'ятки писемності. Близькою є позиція російської дослідниці Л. Сазонової: острозькі інтелектуали намагалися сакралізувати рідну мову, апелюючи до «першоджерельного» церковнослов'янського варіанту, щоб шляхом освячення давньоруською традицією прирівняти її до класичних мов. Натомість деякі українські та польські вчені (В. Ульяновський, Т. Кетра) схильні класифікувати ці заклади як середній [8].

У дисертаційних дослідженнях Г. Наволь-

ської, А. Папазової, С. Сєрякова, Т. Шевченко розкрито діяльність на українських землях у складі Речі Посполитої низки католицьких колегіумів, програмно близьких до академій. Професор Н. Яковенко вказує на існування в Україні протестантських академій, що швидко занепали без широкої підтримки населення. Тож міжконфесійна конкуренція в задоволенні інтелектуальних потреб українців була стимулом для пошуків моделі українського університету.

Піонером університетської освіти на території України небезпідставно вважають Львівський університет, однак у науковій літературі не вщухають дискусії щодо визначення точки відліку його історії. Більшість польських, радянських і сучасних українських учених (Р. Горак, Я. Ісаєвич, І. Курляк, С. Старжинський, Л. Фінкель) пов'язують його започаткування з наданням у 1666 р. королівського диплому католицькому університету у Львові. Це був типовий єзуїтський університет докласичного типу, в якому, попри пропольську орієнтацію, навчалося багато українців, підтримувалися активні зв'язки з Київською академією і православними колегіумами України. Натомість дореволюційні (Б. Барвінський, Г. Вінковський) і сучасні науковці (Л. Баїк, В. Кравченко, Б. Ступарик) віддають «пальму першості» класичному університету у Львові, заснованому в 1784 р. австрійським принцом Йосифом. Суттєве значення для підготовки кадрів українських учителів мало функціонування на його базі з 1785 р. руського (українського) інституту. У XIX столітті Львівський університет став єдиним вищим навчальним закладом, в якому вживалася українська мова, діяли українські кафедри і громадські національно-культурні інституції (В. Качмар, В. Кметь, Я. Кот, М. Крикун, М. Кріль) [6].

Багато дослідників переконані, що першим вищим навчальним закладом на землях східних слов'ян є Києво-Могилянська академія. Бачення Київського колегіуму саме в європейському контексті вищої освіти було властиве ще його фундатору – митрополитові Петру Могили (вихованцю Львівської братської школи і славетної Сорбонни), який, відроджуючи пам'ятки Київської Русі й апелюючи до її величчя, водночас адаптував католицьку модель університету до особливостей і актуальних потреб українського суспільства. Тож у свідченнях іноземних дипломатів і мандрівників XVII-XVIII століть (Д. Белла, Г. де Боплана, Ф. К. Вебера, Ж.-Б. Шерера, Ю. Юста) Київську Академію називали «справжнім православним університетом з гарною репутацією», що задовольняв потреби всієї Російської імперії в освічених людях [7]. Інноваційну могилянську модель православного університету згодом було реалізовано у Вінниці, Гощі, Яссах,

Москві, Валахії, Сербії, православних колегіумах України.

Прикметно, що перші праці з історії *alma mater* належать викладачам і вихованцям Києво-Могилянської Академії – її ректору митрополиту С. Миславському та громадському діячеві Г. Полетиці. Є. Болховітіновим і М. Булгаковим закладено традицію вивчення закладу в контексті історії православної церкви. Ґрунтовністю вирізняються праці дореволюційних київських учених В. Аскоченського, Д. Вишневського, С. Голубєва, М. Петрова, Ф. Тітова, тісно пов'язаних із цим славетним осередком. На противагу домінуючій думці про церковно-схоластичний характер освіти і засилля польських впливів, М. Грушевський бачив Київську академію світським закладом, однак недооцінював її роль у суспільному розвитку України.

У російській історіографії XIX–XX століть С. Рождественський і К. Харлампович почали розглядати Київську академію як перший освітній заклад, що мав організаційну форму і статус західного університету. Відомий філософ М. Бердяєв зазначав, що у XVII столітті саме з Києва світло освіти і науки поширювалося на всі східнослов'янські землі; М. Трубецької звинувачував носіїв могилянської вченості в українізації старої московської культури. Історія званої Академії цікавить більшість російських авторів насамперед з позиції «єдності руських земель» і задоволення інтелектуальних та кадрових потреб імперії. Німецькі й польські дослідники Е. Вінтер, Р. Лужний, Ю. Лукашевич, Г. Нешев, О. Яблоновський переймалися участю Київської Академії в налагодженні комунікації з європейською цивілізацією, дещо перебільшуючи іноземні впливи [14].

У багатотомному фундаментальному виданні «Історія університету в Європі» за своїм освітнім впливом, кількісним і якісним складом студентів, з якого вийшли багато представників суспільної еліти Російської імперії, Київська колегія «розглядалася в якості справжнього університету» [1]. На особливу увагу заслуговує думка сучасного голландського історика В. Фрійоффа, який, здійснюючи типологізацію університетської освіти на зорі Нового часу, вказав на доцільність визнання Київської академії справжнім університетом і її подібність до єзуїтських університетів Європи, що підтримували богословські і філософські факультети.

Прикметно, що самі викладачі і вихованці академії того часу з гордістю називали *alma mater* «Київським Парнасом», «нашою Сорбонною», «Руським Парижем». Необхідно зазначити, що в науковій літературі немає одностайності щодо року створення цього закладу (пропонуються 1615, 1632 або 1701 роки); однак на відміну

від дореволюційних і радянських дослідників, більшість сучасних учених не визнають 1701 р. знаковим у долі Києво-Могилянської Академії, адже ще Гадяцьким договором 1658 р. було легітимізовано її високий статус.

Свідченням формування сучасних підходів до визначення ролі Києво-Могилянської академії в суспільному розвитку України, формуванні національної еліти, активізації контактів з Європою і слов'янським світом є доробок Л. Алексєєв, В. Андрущенко, О. Денисенка, С. Кагамлик, З. Хижняк, Н. Шип. Зусиллями І. Захари, М. Кашуби, В. Нічик виявлено і перекладено рукописні латиномовні підручники, твори професорів, написані польською і староукраїнською мовами. Значний інтерес становить монографія В. Нічик, присвячена зв'язкам Академії з німецькою культурою. Цінним доробком є «Опис курсів філософії і риторики професорів Києво-Могилянської академії», підготовлений В. Андрушком, В. Литвиновим, Я. Стратієм під егідою Інституту філософії НАН України, енциклопедія «Києво-Могилянська академія в іменах (XVII–XVIII)» за редакцією З. Хижняк та ґрунтовне видання Національної Академії педагогічних наук «Українська педагогіка в персоналіях» за редакцією О. Сухомлинської, в якому представлено спадщину репрезентантів «київської вченості». Вплив «могилянців» на розвиток освіти, науки і культури Московської держави і Російської імперії, їх участь у просвітницьких і дипломатичних місіях є предметом досліджень О. Дзюби, С. Жовтого, Б. Корчмарика, І. Торбакова. Джерельною насиченістю й оригінальністю висновків вирізняються праці Т. Кочубей, Л. Посохової, М. Яременка [9; 15]. Так, на думку Л. Посохової, православні колегіуми України мали потенціал перетворення на вищі навчальні заклади, що передбачало внутрішню реорганізацію і санкцію верховної влади; але ці ініціативи керівництва колегіумів не дістали підтримки Св. Синоду й уряду.

Загалом, в історико-педагогічній науці потверджується закономірність про зв'язок між існуванням на терені України власної державності і динамікою розвитку освіти. Сучасні історики встановили, що спроби українських гетьманів (М. Виговського, М. Дорошенка, П. Сагайдачного, М. Ханенка) відкрити українські православні університети у XVII столітті зустріли опір польських владних кіл. А. Алексюк, В. Коваленко, О. Кононенко, Ю. Павленко, В. Резніченко вважають рух української громадськості у другій половині XVIII століття свідченням готовності суспільства до реформаційних процесів. Відомий історик Н. Полонська-Василенко заявила, що ще І. Мазепа мав намір заснувати університет у Батурині. Попри незреалізованість проекту Бату-

ринського університету 1760 р. гетьмана К. Розумовського – це вельми досконала модель національної світської вищої школи, що зорієнтована на німецький класичний університет і призначена для формування української інтелігенції [7]. На думку О. Апанович, В. Кука, О. Оглоблина, О. Субтельного оригінальним закладом спеціальної вищої освіти в Україні XVIII століття був Канцелярський курінь при Генеральній військовій канцелярії, що готував військових канцеляристів – кваліфікованих держаних службовців для гетьманської адміністрації, які становили основу національної еліти свого часу.

Отже, узагальнення історіографічного дослідження дозволяє спростувати розповсюджені стереотипи про те, що зародження вищої освіти в Україні зобов'язане виключно «царській милості» і що «піонером» вищої освіти на українських землях є Харківський університет. Аналіз підходів авторитетних українських і зарубіжних науковців уможливило визначення провідних чинників становлення вищої освіти на території України: традиційне прагнення українців до освіти як складова національного менталітету, активність громадської і приватної ініціативи, політика українських гетьманів і козацтва, глибокі традиції добродійності, багатовіковий досвід «інтелектуального туризму» українців в Європі, їх активна присутність в європейському освітньому й науковому просторі, «культуртрегерська місія України» щодо інших слов'янських земель у добу бароко. Витоки становлення вищої освіти в Україні пов'язані з діяльністю грецьких шкіл у містах-полісах античної доби, двірцевих шкіл Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, закладу для підготовки вищих церковних ієрархів, низки католицьких, протестантських, уніатських академій та колегій, Острозької Академії, Успенської школи Львівського братства. З урахуванням усіх юридичних і фактичних підстав Києво-Могилянську академію необхідно кваліфікувати як перший університет докласичного типу і Львівський (цісарський) університет як перший класичний університет на території України.

Щодо перспективи подальших досліджень спеціального вивчення потребують історіографічні підходи до розвитку вищої школи в Україні в дорадянський, радянський і сучасний періоди, а також розробка і реалізація ідеї Українського національного університету на початку ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. A History of the University in Europe. Volume II : Universities in early modern Europe (1500–1800). – Cambridge University Press, 1996. – 693 p.
2. Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / А. Ю. Андреев – М. : Знак, 2009. – 640 с.
3. Бабишин С. А. Школа та освіта Давньої Русі / С. А. Бабишин. – К. : Вища школа, 1973. – 188 с.
4. Висоцький С. Київська письменна школа (до історії української писемності) / С. Висоцький. – К. : Вища школа, 1998. – 246 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. Т. 2 : XI–XIII століття : репринтне видання / М. Грушевський; [ред. кол. : П. Сохань (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1992. – 640 с. – (Пам'ятки історичної думки України).
6. Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка : в 2 т. Т. 1 : А–К. / [видавнича рада : І. О. Вакарчук (голова) та ін.]. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 716 с. + 112 с. вкл.
7. Korh-Usenko L. Die Bildungsentwicklung in der Ukraine während der Kosakenperiode: der Kontext des Dialogs der Kulturen / L. Korh-Usenko, D. Martynenko // III Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht, (München, 1–4 November, 2012). – München – Berlin – Washington, D. C. : Verlag Otto Sagner, 2013. – P. 800–816.
8. Острозька Академія XVI–XVII ст. : енциклопедія / [ред. кол. : І. Пасічник (гол. ред. кол.) та ін.]. – Острог : [Видавництво національного університету «Острозька Академія»], 2011. – 512 с. : іл.
9. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох : православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. : [монографія] / Л. Ю. Посохова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 399 с.
10. Скржинська М. Освіта в процесі формування античних держав на території України (VI–IV ст. до н.е.) / М. Скржинська // Україна в Центрально-Східній Європі / ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Інститут історії України, 2013. – Вип. 12–13. – С. 15–31.
11. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 67 с.
12. Хижняк З. Історія Києво-Могилянської академії / З. Хижняк, В. Маньківський. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 203 с.
13. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом : нариси з історії культури до початку XVIII

століття / І. Шевченко ; пер. з англ. М. Габлевич ; під ред. А. Ясіновського. – Львів, 2001. – 250 с.

14. Jabionowski A. Akademia Kijowsko-Mohilaska: zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi / A. Jabionowski. – Krakow, 1899–1890. – 319 p.
  15. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості у XVIII ст. / М. Яременко. – Х. : Акта, 2014. – 534 с.
- REFERENCES**
1. A History of the University in Europe. Volume II : Universities in early modern Europe (1500–1800). – Cambridge University Press, 1996. – 693 p.
  2. Andreev A. Iu. Rossyiskye unyversytety XVIII – pervoi polovyny XIX veka v kontekste unyversytetskoi ystoryy Evropy / A. Iu. Andreev – M. : Znak, 2009. – 640 s.
  3. Babyshyn S. A. Shkola ta osvita Davnoi Rusi / S. A. Babyshyn. – K. : Vyshcha shkola, 1973. – 188 s.
  4. Vysotskyi S. Kyivska pysmenna shkola (do istorii ukrainskoi pysemnosti) / S. Vysotskyi. – K. : Vyshcha shkola, 1998. – 246 s.
  5. Hrushevskiy M. Istoriia Ukrainy-Rusy : v 11 t. T. 2 : XI–XIII stolittia : reprintsne vydannia / M. Hrushevskiy ; [red. kol. : P. Sokhan (holova) ta in.]. – K. : Nauk. dumka, 1992. – 640 s. – (Pam'iatky istorichnoi dumky Ukrainy).
  6. Encyclopedia. Lvivskiy natsionalnyi unyversytet imeni Ivana Franka : v 2 t. T. 1 : A–K. / [vydavnycha rada : I. O. Vakarchuk (holova) ta in.]. – Lviv : LNU imeni Ivana Franka, 2011. – 716 s. + 112 s. vkl.
  7. Korň-Usenko L. Die Bildungsentwicklung in der Ukraine wdhrend der Kosakenperiode: der Kontext des Dialogs der Kulturen / L. Korň-Usenko, D. Martynenko // III Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht, (Mnchen, 1–4 November, 2012). – Mnchen – Berlin – Washington, D. C. : Verlag Otto Sagner, 2013. – P. 800–816.
  8. Ostrozka Akademiia XVI–XVII st. : entsyklopediia / [red. kol. : I. Pasichnyk (hol. red. kol.) ta in.]. – Ostroh : [Vydavnytstvo natsionalnoho unyversytetu «Ostrozka Akademiia»], 2011. – 512 s. : il.
  9. Posokhova L. Iu. Na perekhresti kultur, tradytsii, epokh : pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsi XVII – na pochatku XIX st. : [monohrafiia] / L. Iu. Posokhova. – Kh. : KhNU im. V. N. Karazina, 2011. – 399 s.
  10. Skrzhyńska M. Osvita v protsesi formuvannia antychnykh derzhav na terytorii Ukrainy (VI–IV st. do n.e.) / M. Skrzhyńska // Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi / red. kol.: V. Smolii (vidp. red.) [ta in.]. – K. : Instytut istorii Ukrainy, 2013. – Vyp. 12–13. – S. 15–31.
  11. Sukhomlynska O. Istoryko-pedahohichni protses: novi pidkhody do zahalnykh problem / O. Sukhomlynska. – K. : A.P.N., 2003. – 67 s.
  12. Khyzhniak Z. Istoriia Kyievo-Mohylianskoi akademii / Z. Khyzhniak, V. Mankivskiy. – 2-he vyd., dop. i pererob. – K. : Kyievo-Mohylianska akademiia, 2008. – 203 s.
  13. Shevchenko I. Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom : narysy z istorii kultury do pochatku XVIII stolittia / I. Shevchenko ; per. z anh. M. Hablevych ; pid red. A. Yasinovskoho. – Lviv, 2001. – 250 s.
  14. Jabionowski A. Akademia Kijowsko-Mohilaska: zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi / A. Jabionowski. – Krakow, 1899–1890. – 319 p.
  15. Iaremenko M. «Akademiky» ta Akademiia. Sotsialna istoriia osvity i osvichenosti u XVIII st. / M. Yaremenko. – Kh. : Akta, 2014. – 534 s.